

УДК 94(4):327

**ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
ПІД ЧАС ПРЕЗИДЕНТСТВА Л. Д. КУЧМИ
POLITICS OF HISTORICAL MEMORY DURING
THE PRESIDENCY OF LEONID KUCHMA**

Вітряк М. М.,
аспірант кафедри історії та етнографії
України, Одеський Національний Політехнічний
Університет (Одеса, Україна), e-mail:
maksimvitrak@gmail.com

Vitryak M. N.,
PhD student of the first year of study at the
Department of history and Ethnography of Ukraine,
Odessa national Polytechnic University (Odessa,
Ukraine), e-mail: maksimvitrak@gmail.com

Розглянуто державну політику у сфері історичної пам'яті в незалежній Україні під час президентства Л. Д. Кучми. Історична пам'ять в Україні знаходиться під державним управлінням. Аналіз діяльності Л. Д. Кучми дозволив осмислити становлення української історичної пам'яті. Розглянуто зв'язок між теоретичними заявами та конкретними кроками Л. Д. Кучми в сфері історичної пам'яті. Акцентовано увагу на політичні чинники, що зумовили переоцінку історичних подій після проголошення незалежності України. Наведено короткий огляд феномену історичної пам'яті. Наголошено, що політика у сфері історичної пам'яті Л. Д. Кучми мала велике значення у його діяльності як президента України.

Ключові слова: історична пам'ять, Л. Д. Кучма, національна ідентичність, національна самосвідомість, «політика пам'яті».

The article deals with the state policy in the field of historical memory of independent Ukraine during the presidency of L. D. Kuchma. Historical memory in Ukraine is under public administration. Analysis of activity of L. D. Kuchma allowed to comprehend the formation of Ukrainian historical memory. The connection between his theorist statements and concrete steps LD is considered. Kuchma in the area of historical memory. The emphasis is on the political factors that led to a reassessment of historical events after the independence of Ukraine. A brief overview of the phenomenon of historical memory is given. It was emphasized that L. D. Kuchma's policy in the field of historical memory was of great importance in his activity as the president of Ukraine.

Keywords: historical memory, L. D. Kuchma, identity, national identity, values, «politics of memory».

В західній історичній думці та й в Україні все помітнішим стає суспільний інтерес до осмислення власної минувшини. Історична пам'ять є чинником, що визначає характер колективних уявлень про минуле, оцінку нинішніх подій та бачення стратегії майбутнього розвитку суспільства. Політика пам'яті в Україні знаходиться в компетенції держави, що визначає необхідність її осмислення, окреслення загальної сутності, завдань, засобів, механізмів, принципів, моделей впровадження. Тож розуміння становлення «історичної пам'яті» в Україні дозволить визначити місце та роль відповідної царини в сучасному українському державотворенні. Тож, актуальність вивчення тенденцій розвитку історичної пам'яті в період незалежності України та особливостей її застосування у процесах політичного впливу визначається низкою взаємозалежних чинників теоретичного і прикладного характеру.

Мета цієї статті висвітлення механізмів впровадження «історичної пам'яті» під час президентства Л. Д. Кучми (1997–2004).

Другий президент України Леонід Кучма першим ініціював процес вивчення минулого

України, бо розумів його важливість для покоління українців, що народилися в незалежній Україні.

В статті В. О. Артюха «Що таке історична пам'ять» розглянуто феномен історичної пам'яті. Автор намагається прослідкувати зв'язок між історичною пам'яттю та історичною освітою. Акцентовано увагу на чинники, що зумовили переоцінку явищ, подій у вітчизняній історії на сучасному етапі. Проаналізовано поняття історичної пам'яті. Наголошено, що структура історичної пам'яті включає індивідуальну та колективну пам'ять. В. Артюх впевнено довів, що історична пам'ять є важливою складовою суспільної пам'яті. Також він доводив її важливість для історичної науки в Україні [1].

Основна мета статті дослідника В. М. Вашкевича «Феномен історичної пам'яті» – це дослідити філософський аспект поняття «пам'ять». Загалом дослідник зазначає, що пам'ять є «живою історичністю буття, животворним духом історії». Далі автор пише: «...без пам'яті, яка поєднує в єдине смислове поле сенси минулих подій, матеріальні свідчення історії залишаються поза історичністю буття. Без розуміння цього феномена неможливо осягнути сутність історичної свідомості, її структуру і механізм впливу на людське буття». Проте, здатність забувати – це істотна властивість пам'яті, як і пригадувати. Відповідно, «знана нами історія – це результат деякої аберації пам'яті» [2].

Саме ці інтереси були визначальними і в державній політиці до питання історичної пам'яті в період президентства Л. Кучми [2, с. 32]. Історична пам'ять виконує функцію носія сенсу та значення ситуацій сучасного. Відомий дослідник В. Гриневич у книзі «Історія другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі» розглядає не стільки історію Другої Світової війни, як пам'ять про неї. В. Гриневич говорить про три етапи формування нового погляду на історію Другої світової: період Л. Кравчука, період Л. Кучми і сучасний період. Гриневич досліджує відмінність трактовок «історичної пам'яті» в указані періоди [4].

А. В. Портнов у книзі «Вправи з історією по українськи» розглядає феномен історичної пам'яті в період формування нових націй і держав, наводить приклади використання історії в політичних цілях, досліджує закономірності і парадокси маніпуляцій з історією в Україні. А. Портнов прийшов до висновку, що феномен маніпуляції з історичною пам'яттю чи маніпуляції з історією взаємозалежні та чітко корелюються один з одним. А. Портнов дає своєму читачеві зрозуміти, що державна політика у сфері історії передусім прагне довести «що офіційна історія будь якої держави прагне легітимізувати її існування» [11, с. 331].

Я. Грицак у збірці есе «Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї» пише про велику трансформацію, що почалася п'ять сторіч тому, а закінчилася щойно з падінням радянської влади. Головна теза всієї книжки взагалі й кожного есею зокрема: постання України, її історичний розвиток,

а головне – її сучасні проблеми, які неможливо зрозуміти поза цим контекстом [5].

Державна політика в сфері «історичної пам'яті» у її «неартикульованому» вигляді почала формуватися з моменту розпаду СРСР і утворення незалежної України у 1991 р. Створення концепції історичної пам'яті України було направлено на формування державоцентричної візії минулого. Основна проблематика історичної науки в Україні пов'язана із історією українського козацтва, Української козацької держави, українського національного руху XIX–XX ст., української революції 1917–1920 рр., Голодомору, політичних репресій 1930–х рр., ліквідації українських церков тощо [5].

Для вивчення історичної пам'яті в Україні був заснований Український інститут національної пам'яті (УІНП), який почав функціонувати з 31 травня 2006 р. як новий інститут виконавчої влади зі спеціальним статусом. Його основними завданнями є: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у XX ст. та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв Голодомору та політичних репресій. Принциповим завданням УІНП вважається розвінчання злочинів двох режимів – радянського і нацистського (окупаційного). Треба зазначити, що під час президентства В. Януковича було видано відповідний указ про ліквідацію Українського інституту національної пам'яті в статусі органа виконавчої влади й одночасно доручено Кабінету Міністрів України створити новий інститут з тією ж назвою, але вже як науково-дослідну установу при уряді [5].

Перед УІНП поставили нові цілі, а саме: наукове й аналітичне забезпечення державної політики з питань національної пам'яті; розроблення в межах своїх повноважень науково обґрунтованих рекомендацій Кабінетові Міністрів України у сфері гуманітарної політики; виконання державних програм фундаментальних і науково-практичних досліджень проблем національної пам'яті, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації; науковий і науково-практичний розгляд державотворчих традицій українського народу, його боротьби за свободу і соборність; вивчення трагічних подій в історії народів України, участь у вшануванні пам'яті їхніх жертв; залучення до наукопросвітницької, освітянської роботи, пов'язаної з проблемами національної пам'яті [13].

Історики Г. Касьянов та В. Кравченко підкреслюють, що саме через економічні негаразди в перші роки незалежності влада виявилась неспроможною до реалізації проекту формування української політичної нації [2, с. 32].

На початку незалежності влада перш за все турбувалася про економічний стан нової держави тому саме економіка була визначальною в державній політиці в період президентства Л. Кравчука [2, с. 32].

Ще одна площина, в якій вибудовуються інституційні механізми політики пам'яті, – органи влади на місцях. Адже будучи потужним елементом суспільної свідомості, що має значний вплив на політичні вподобання, орієнтації та активність громадян, політика пам'яті входить у сферу особливого зацікавлення не тільки центральних органів державної влади, але й органів місцевого самоврядування. Роль у відродженні національної історичної пам'яті проявилася в ухваленні Акту проголошення незалежності та його ствердженні на референдумі 1 грудня 1991 р., який був своєрідною акцією політичного впливу. Підтримку Акта проголошення незалежності України можна (до певної міри) розглядати як наслідок росту національної свідомості, що, в свою чергу, був спричинений відродженням національної історичної пам'яті.

Історик Я. Грицак, стверджував: «...на момент розвалу СРСР українській інтелігенції вдалося загалом відновити набір тих митців, які становили підґрунтя української національної пам'яті» [5, с. 43].

Але це твердження не слід вважати одностайним для всього населення України. Перед вже президентом України Л. Кравчуком постало кілька нагальних завдань. Зокрема: внутрішня та зовнішня легітимізація незалежності; збереження територіальної цілісності держави; формування лояльності населення до влади та підтримка її політичного курсу; демократичний транзит в напрямі реформування суспільно-політичної системи на основі національних та загальнолюдських цінностей. Одним з інструментів для реалізації цих цілей стала історична пам'ять. Крім того, стратегічними цілями були реформування політичної, економічної, соціальної, гуманітарної сфери в напрямі переходу від тоталітарних, командних, колективних, класових підходів до демократичних, ринкових, індивідуальних, гуманістичних цінностей. Перші роки незалежності пройшли під гаслом відновлення культурних та мовних прав українського етносу як запоруки побудови громадянської нації. Одним з головних інструментів реалізації цього проекту була українізація освіти. Адже на поч. 1990–х рр. 47,5% учнів та 37% студентів країни отримували освіту українською мовою (з 72,7% етнічних українців згідно з переписом 1989 р.) [5, с. 13].

Незважаючи на те, що під час виборів 1994 р. два претенденти були політичними супротивниками, Л. Кучма не протиставлявся Л. Кравчуку, а зображався як його наступник. Це давало додатковий символічний ресурс, і тому було більш дієвою стратегією, ніж очорнення свого попередника. Це було спрямовано на легітимізацію президентства Л. Кучми, який намагався використати певні історичні «міфи» під час виборів, такі як використання числа «три»: три президенти, три ключові періоди української державності (доба УНР, здобуття незалежності в 1991 р. та перше десятиліття самостійності); – демонстрація спадковості державницьких

традицій: прийняття Універсалів УНР – прийняття Акту проголошення незалежності – прийняття Конституції України, зв'язок минулого, сучасного та майбутнього відбитий у назві: вчора – Грушевський, сьогодні – Кравчук, тепер Кучма. Особливістю історичної політики Л. Кучми було те, що він популяризував таке бачення української історії, у якому містилися козацькі, радянські і націоналістичні сюжети. Очевидно, він намагався поєднати протилежні погляди на історичну пам'ять в різних регіонах України, відмінне ставлення їх до історичних подій та особистостей. Приміром, 1998 р. майже водночас, у Львові святкували річницю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, а в Дніпропетровську – ювілей українського радянського функціонера В. Щербицького, при чому в обох випадках ініціатива й ідея святкування виходила з центру [4, с. 45]. Окремі законодавчі акти стосувалися вивчення історичного минулого та узаконення пам'ятних дат. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. була утворена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН–УПА. Впродовж семи років (1998–2004) робоча група випустила в світ 28 книг. Більша частина їх – це монографічні розробки «білих плям» з історії ОУН і УПА. Наступним кроком став Указ Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій (кожна четверга субота листопада) [8].

У травні 2003 р. Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала Голодомор 1932–1933 рр. Актом геноциду [9].

Зокрема, відзначено, що «кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно–політичних відносин в Україні, є важливим чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу, незаперечним доказом демократизації суспільства, суворим застереженням спробам встановити в Україні нову диктатуру, нехтуванню найголовнішим правом людини – правом на життя». Генеральна Асамблея ООН 2003 р. поширила заяву, у якій визнала Голодомор 1932–1933 рр. «національною трагедією українського народу» [2, с. 56]. Факт геноциду українців сталінським режимом у 1932–1933 рр. було офіційно визнано 11 урядами країн світу. Політичні лідери країни намагалися не стільки формувати історичну свідомість громадян, як пристосовувати історичну пам'ять до ситуативної політики [2, с. 56].

Будучи технологом, Леонід Кучма поставився до питань інтерпретації минулого в політичному житті суто прагматично. Кучма, як і Леонід Кравчук, використав історію для ствердження української державності, з іншого боку – Кучма прагнув не допускати у цій сфері крайнощів, які могли спровокувати конфлікт в державі.

Саме під час президентства Кучми, сформувався набір державних символів затверджених держав-

ному рівні (включно із Днем пам'яті жертв Голодомору). За часів Кучми також розпочалася робота з історичної реабілітації ОУН та УПА, хоч Кучма як президент України намагався публічно уникати цих тем. Водночас Л. Кучма підтримував радянсько–ностальгічний варіант історичної пам'яті та відповідні ритуально–символічні практики. Зокрема, він видав дев'ять указів, вісім розпоряджень та підписав один закон, які були присвячені річницям «Великої Вітчизняної війни 1941–1945». За нього і з його негласної підтримки були відзначені ювілеї В. Щербицького і Ленінського комуністичного союзу молоді України (ЛКСМУ), згідно з його указами і розпорядженнями на державному рівні було відзначене возз'єднання українських земель 1939 року, отримав офіційний статус День захисника Вітчизни (23 лютого, дата з радянського календаря), відзначена 60–та річниця організації «Молода гвардія» [10, с. 12].

Соціолог В. Серета, що присвятила окреме дослідження дискурсивним практикам українських президентів, вважає, що Л. Кучма дотримувався «подвійної стратегії»: з одного боку, він слідував канонам класичного національного нарративу, з іншого – використовував ефект національної амнезії, «...конструював саме таку модель історичного минулого, що сприяла «консолідації нації» завдяки відмові від будь–яких ідеологічних екстрем: як крайньої лівої (комунізм), так і крайньої правої (етнічний націоналізм), а також замовчуванню конфліктних та контраверсійних подій» [11, с. 54]. Можна досить впевнено стверджувати, що Л. Кучма у своїй історичній політиці намагався створити національний нарратив, але при цьому намагався використати і елементи з радянського минулого. За Л. Кучми на рівні державної політики переважала «подвійна» модель історичної пам'яті.

Кучма намагався уникнути конфліктних ситуацій в сфері історичної пам'яті стосовно сусідів: він був активним учасником примирення з Польщею (у питанні українсько–польського конфлікту на Волині та у Галичині 1943–1944 рр.), і прибічником співпраці з Росією у царині «спільного минулого» [3, с. 11].

Кучма зайняв нейтральну позицію щодо опору російських дипломатів ідеї визнання Організацією Об'єднаних Націй Голодомору 1932–1933 рр. в Україні актом геноциду. Саме при президентстві Л. Д. Кучми було з пишністю відзначено 350–річчя Переяславської угоди (1654) – щоправда, святкувалося не «возз'єднання України з Росією», а тільки річниця «козацької ради».

Вже наприкінці кар'єри Л. Кучма опублікував книгу, назва якої – «Україна – не Росія» – достатньо чітко окреслювала його ставлення до минулого: тут він відповідав формату, що був заданий самою ситуацією перебування на посаді голови держави.

Зокрема в своїй книзі Л. Д. Кучма розглядає важливі історичні події та постатей таких як Іван Мазепа, знищення Батурина та ін. За часів Л. Кучми остаточно сформувався національний нарратив пам'яті як основа «державницької» концепції

минулого України. Найвизначнішими його шляхами в цьому напрямку можна вважати: Пам'ятний знак на місці зустрічі гетьмана Мазепи та короля Карла XII (с. Дігтярівка Чернігівської обл.) в 1997 р. Вшанування Батуриної трагедії 1991 р. 14 червня 1993 р. Кабмін схвалив постанову «Про державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Відзначення річниці Битви під Крутами 2000 р. Та початок проєктування пам'ятника героям Крут 24 січня 2003 р. з розпорядженням Президента про вшанування пам'яті Героїв Крут. Президент України Л. Кучма 26 листопада 1998 р. видав указ «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору». 25 листопада 2000 р. Усі ці кроки частково були пов'язані із логікою розвитку нової держави, частково – зусиллями різних агентів історичної політики, певною мірою – тією обставиною, що утилітарно-прагматичне ставлення самого Л. Кучми до питань «порозуміння з минулим» утримувало його від переходу на ідеологічні позиції та просування однієї форми історичної пам'яті на противагу іншій.

Список використаних джерел

1. Артюх, ВО. 'Що таке історична пам'ять?'. [online] Доступно: http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/31202/1/Artyukh_%20istorychna_pamyat.pdf.
2. Вашкевич, ВМ. 'Феномен історичної пам'яті'. [online] Доступно: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/F1.pdf.
3. Герасимчук, Л. 'То що ж будемо відзначати?'. [online] Доступно: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/poshta-dnya/shcho-zh-budemo-vidznachati>.
4. Гриневич, В. 'Історія другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі'. [online] Доступно: <http://klio.org.ua/Statti/Vladislav-Grinevich.-Istoriya-Drugoyi-svitovoyi-viyni-usuchasniy-istoriografii-ta-politichniy-borotbi.html>.
5. Грицак, Я., 2010. 'Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї', К.: Грані-Т, 232 с., (Серія Deprofundis).
6. Зерний, ЮО., 2008. 'Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан', *Стратегічні пріоритети*, №3 (8).
7. 'Указ Президента України «Про Встановлення Дня пам'яті жертв Голодоморів»'. [online] Доступно: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310/98>
8. 'Постанова Верховної Ради України «Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років»'. [online] Доступно: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310/98>
9. Кравченко, В., 2011. 'Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії', К., 544 с.
10. Кулик, В., 1999. 'Український націоналізм у незалежній Україні', К.: *KMAcademia*, 64 с.
11. Портнов, АВ., 2010. 'Упражнения с историей по-украински', М.: *ОГИ, Полит.ру, Мемориал*, 224 с.
12. Солдатенко, ВФ., 2011. 'Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення', *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*, К.: *Стилос*, Вип.1, с.7–25.
13. 'Український інститут національної пам'яті'. [online] Доступно: <http://memory.gov.ua/>

References

1. Artjuh, VO. 'Shho take istorychna pam'jat?' (What is historical memory?). [online] Dostupno: http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/31202/1/Artyukh_%20istorychna_pamyat.pdf.

edu.ua/bitstream/ 123456789/31202/1/Artyukh_%20istorychna_pamyat.pdf.

2. Vashkevych, VM. 'Fenomen istorychnoi' pam'jati (The phenomenon of historical memory). [online] Dostupno: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/F1.pdf.

3. Gerasymchuk, L. 'To shho zh budemo vidznachaty? (So what will we celebrate?)'. [online] Dostupno: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/poshta-dnya/shcho-zh-budemo-vidznachati>.

4. Grinevych, V. 'Istoriya drugoi' svitovoi' viyni u suchasniy istoriografii' ta politychnij borot'bi (The history of the Second World War in modern historiography and political struggle). [online] Dostupno: <http://klio.org.ua/Statti/Vladislav-Grinevich.-Istoriya-Drugoyi-svitovoyi-viyni-usuchasniy-istoriografii-ta-politichniy-borotbi.html>.

5. Grycak, Ja., 2010. 'Zhyttja, smert' ta inshi nepryjemnosti: staty ta eseji' (Life, death and other troubles: articles and essays), K.: *Grani-T*, 232 s., (Serija Deprofundis).

6. Zernij, JuO., 2008. 'Derzhavna polityka pam'jati v Ukraini: stanovlennja ta suchasnyj stan (The state policy of memory in Ukraine: the formation and the present state)', *Strategichni priorytety*, №3 (8).

7. 'Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Vstanovlennja Dnja pam'jati zhertv Golodomoriv» (Decree of the President of Ukraine «On the Establishment of the Day of Remembrance of the Victims of the Holodomor»'. [online] Dostupno: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310/98>

8. 'Postanova Verhovnoi' Rady Ukrainy «Pro Zvernennja do Ukrain's'kogo narodu uchasnykiv special'nogo zasidannja Verhovnoi' Rady Ukrainy 14 travnja 2003 roku shhodo vshanuvannja pam'jati zhertv Golodomoru 1932–1933 rokiv» (Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Appeal to the Ukrainian People by Participants of the Special Session of the Verkhovna Rada of Ukraine May 14, 2003 Concerning the Remembrance of the Victims of the Holodomor of 1932–1933»). [online] Dostupno: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310/98>

9. Kravchenko, V., 2011. 'Ukrai'na, Imperija, Rosija. Vybrani staty z modernoi' istorii' ta istoriografii' (Ukraine, Empire, Russia. Selected articles on modern history and historiography)', K., 544 s.

10. Kulyk, V., 1999. 'Ukrai'ns'kyj nacionalizm u nezalezhnij Ukraini (Ukrainian nationalism in independent Ukraine)', K.: *KMAcademia*, 64 s.

11. Portnov, AV., 2010. 'Uprazhnenija s istoriej po-ukrainski (Exercises with a history of Ukrainian)', M.: *OGI, Polit.ru, Memorial*, 224 s.

12. Soldatenko, VF., 2011. 'Problemy polityky nacional'noi' pam'jati ta zavdannja ii' naukovoogo zabezpechennja (Problems of the policy of national memory and the tasks of its scientific support)', *Derzhavotvorchi ta cyvilizacijni zdobutky ukrai'ns'kogo narodu. Nacional'na ta istorychna pam'jat'.* *Zbirnyk naukovykh prac'*, K.: *Stylos*, Vyp.1, s.7–25.

13. 'Ukrai'ns'kyj instytut nacional'noi' pam'jati (Ukrainian Institute of National Remembrance). [online] Dostupno: <http://memory.gov.ua/>

* * *